

Jaroslava Hasmanová Marhánková¹

Biografické aktérství a konstrukce Já v životopisných vyprávěních

Abstract:

The study of life course currently represents one of the prominent sociological topics. This paper focuses on the concept of biography as a narrated life-story as a specific perspective for the study of the life course. Biographical narratives are conceptualized as a way how people construct the meanings of their lives and identity through the reconstruction of their past. Through the narrative of one owns life the idea of self emerges. The first part of the paper discuss the concept of narrative biography as a way how to conceptualized the self in postmodern society (FISCHER-ROSENTHAL 1997) and how to study the individual life course. The next part of the paper focuses on the analysis of twenty biographical interviews. The key mechanism of the construction of narratives and their role in the process of the constitution the meaningful and coherent self are identified. The final part of the paper focuses on the role of agency in the process of construction of the meanings of one owns life and identity.

1) Korespondenci zasílejte na emailovou adresu jmarhan@kss.zcu.cz. Text vznikl za finanční podpory Grantové agentury České republiky v rámci projektu „Destandardizace životní dráhy v současné české společnosti“ (grant č. 403/09/0038).

Key words: biography, life course, narrative approach, self

Klíčová slova: biografie, narativní přístup, self, životní dráhy

1. Úvod

Individuální životní dráhy představují téma těšící se stálé a intenzivní pozornosti české i zahraniční sociologie. McAdams (2005) v této souvislosti rozděluje přístup různých autorů a autorek k životním drahám do čtyř proudů. První z nich zahrnuje teorie životního cyklu přítomné například v dílech Eriksona (1982) či Lasletta (1991), které chápou život člověka jako vzájemně propojený řetězec stádií. Každé z těchto stádií klade na člověka odlišné požadavky a každý jedinec jimi prochází v jasně daném pořadí. Tento přístup byl později rozvinut v rámci druhé tradice zdůrazňující především kontext formování životní biografie. Ta byla ve znamení odklonu od představy jasně daných stádií k důrazu na význam sociálních rolí, generačního zasazení, kulturních, historických a ekonomických faktorů pro formování životních drah. Třetí tradice studia životního běhu zdůrazňuje roli individuálních dispozic a samotných jednotlivců při určování směru vlastního života. Narativní přístup reflektovaný v tomto textu se zaměřuje na subjektivní významy, které lidé svému životu přiřazují. Prostřednictvím biografických vyprávění či jiných narativ studuje, jakým způsobem lidé skrze příběhy o svém životě a minulosti rekonstruují svůj život ve smysluplný celek. Jednotlivci zde vystupují jako vypravěči svých životů. Životní biografie tak, jak je zachycena v těchto příbězích, je chápána jako konstrukce odrážející jak osobní zkušenost a charakteristiky, tak narativní konvence dané kultury (MCADAMS 2005).

Narativní přístup se stal osou rovněž tohoto textu. Ten se nejprve zaměřuje na představení konceptu biografie ve smyslu subjektivního narativa vlastního života jako specifické perspektivy nahlížení na životní dráhy. Druhá část textu vychází z analýzy dvaceti biografických vyprávění. Biografická narativa přitom vnímám jako prostředek, skrze který lidé usilují o to dát svému životu a minulosti smysl. Jeho prostřednictvím jsou jednotlivé události uspořádávány do vzájemně propojeného řetězce, který je sice ukotvený v prožitých událostech, podobnou měrou je ale výsledkem vypravěčových interpretací. Fischer-Rosenthal (1997) předkládají koncept biografie jako vyprávěného životního příběhu jako jedinou smysluplnou alternativu konceptu identity v současné postmoderní době. Tento text diskutuje tuto alternativu a její význam v kontextu studia životních drah. Zároveň na základě konkrétních biografických vyprávění mapuje klíčové momenty uspořádávající podobu životního příběhu. Cílem textu je tak prostřednictvím analýzy jednotlivých biografí identifikovat klíčové momenty uspořádávající podobu životního příběhu a dílčí strategie využívané jednotlivými vypravěči/kami pro konstrukci obrazu vlastního Já. Toto Já přitom chápu jako výraz biografického aktérství umožňující skrze vyprávění vlastního příběhu dát smysl jednotlivým událostem a rozhodnutím (HEINZ 2009). Tento smysl přitom nevnímám jako něco, co by samotnému vyprávění předcházelo, ale spíše jako produkt procesu biografického vyprávění, v jehož

rámci je toto Já/Self ustavováno (FISCHER-ROSENTHAL 1997). Analýza biografických narativ se v první části soustřeďuje na identifikaci stěžejních bodů, kolem kterých jsou jednotlivá narativa budována a jejich význam pro konstrukci vlastního self ve vyprávěních. Závěrečná část textu ilustruje význam konceptu biografie jako alternativy ke konceptu identit na příkladu životního vyprávění jedné z vypravěček. Ukazuje biografické vyprávění jako vyjádření vlastní agency ve smyslu systematického budování představy pevného „já“ prostřednictvím vyprávění o svém životě.

2. Biografie a biografická práce jako alternativa ke konceptu identity?

Životní příběh tak, jak jej vyprávějí samotní aktéři, kteří jej prožili, můžeme na jednu stranu považovat za prostý subjektivní popis životní dráhy. Jak poznamenává Bertaux (2003: 39-40) zatímco psychologická perspektiva se zaměřuje především na to, co si jednotlivci o svém životě myslí, sociologie se ptá po tom, co lidé dělali, kdy, s kým, v jakém kontextu a s jakými důsledky. Tento přístup v podstatě nakládá s biografickými vyprávěními jako s kontextualizovaným zachycením životních událostí. Jejich prostřednictvím se snaží pochopit faktory ovlivňující směr, kterým se životní dráha ubírá. Vyprávění o svém životě zde funguje především jako prostředek k pochopení sociálního kontextu (ibid: 40).

Ztotožnění biografického vyprávění se subjektivním popisem životní dráhy nicméně představuje pouze dílčí, a v mnoha směrech omezený, pohled na význam procesu konstrukce životního příběhu pro vypravěče i pro sociologickou analýzu. Biografická vyprávění je potřeba vnímat (především) jako formu performativity – „úsilí o uplatnění agency spíše než vyjádření již existujícího, autonomního, fixního, jednotného a stabilního já (self), které by sloužilo jako východisko či produkt zkušenosti“ (LANGELIER 2003: 447). Vyprávěná biografie se v tomto ohledu liší od prostého subjektivního zachycení životních událostí a můžeme ji vnímat jako samostatný koncept odkazující ke specifické sociální praxi. Fischer-Rosenthal (1997) v této souvislosti hovoří dokonce o tom, že biografie a biografická práce jsou v současné postmoderní společnosti jedinými možnými prostředky pro vystižení propojení mezi jedincem a společností a jedinými smysluplnými koncepty nahrazujícími představu fixní identity. Možnost jasně stanovit kritéria toho, kým jsem, se problematizuje spolu s rozpadem pevných bodů, kolem kterých je možné pevnou představu „já“ budovat. Jak poznamenává Fischer-Rosenthal (1997: odst. 12): „odpověď na otázku „kdo jsem?“ se může nekonečně opakovat v závislosti na počtu situací, ve kterých tato otázka vyvstává“. Předkládá přitom koncepty biografie a biografické práce jako možnou odpověď na „problémy“ vyvstávající z této komplexity sociálního řádu. Zatímco termín biografie vyjadřuje „popis, který se rodí na základě sebe-pozorování a který strukturuje život individuů před a po nějaké události“, koncept biografické práce odkazuje k „interpretačním postupům, jež orientují self v životním čase a uprostřed sociálních změn“ (ibid: odst. 22). Ačkoliv se možnost jasně říci, kdo jsem, stále více problematizuje, schopnost vyprávět příběh o tom, jak jsem se stal/a tím, kým jsem, umožňuje zrekonstruovat obraz sebe sama jako celistvé osobnosti

(ibid). Tento obraz je přitom vždy obrazem v pohybu, který je otevřený mnoha interpretacím. Díky tomu umožňuje uchopení i charakteru lidského života, který je vždy spíše příběhem stávání se než souborem uzavřených kapitol.

Zásadní role biografických narativ v procesu ustavování představy o sobě a jejich význam pro pochopení tohoto procesu by ale neměl vyústit do nekritického přijímání narativ jako zdroje skutečného a absolutního odhalení subjektivního Já jednotlivce. Na vyprávěný životní příběh je potřeba nahlížet spíše jako na proces, jehož prostřednictvím je tato subjektivita ustavována. Tato „biografická práce“ se přitom odehrává na pozadí společenských konvencí o tom, jak „správné“ vyprávění o životě vypadá, stejně tak jako diskursivních rámců poskytujících zdroje pro interpretaci jednotlivých událostí. Pouze pokud tyto aspekty biografického vyprávění zahrneme do úvah o charakteru vyprávěné biografie, může se tento koncept stát smysluplným nástrojem studia sociální reality.

2.1. Biografická vyprávění, autenticita a společenské konvence

Využívání vyprávění (nejen) životních příběhů pro sociologickou analýzu bylo od svého počátku podrobováno vlně kritiky. S ohledem na pochopení významu biografických vyprávění pro sociologickou analýzu se jeví jako relevantní především ta poukazující na nedostatečnou reflexi charakteru narativ. Atkinson a Silverman (1998) kritizují současnou „posedlost“ kvalitativního výzkumu metodou rozhovorů, které jsou mylně zaměřovány za odraz autentické zkušenosti a tak i jediné možné cesty, jak jednotlivce poznat. Současná společnost se podle nich konstituuje jako „společnost rozhovoru“ (interview society), kde byl rozhovor povýšen na piedestal jako zdroj osobního vnitřního odhalování se. Podobně jako Fischer-Rosenthal (1997) vidí kořeny této obsese zpovídáním v potřebě ustavit vlastní *self*, které v postmoderní společnosti ztrácí své pevné struktury a zároveň se v rámci rétoriky individualismu stává důležitějším než kdy jindy. Atkinson a Silverman ale upozorňují, že konstruování biografii není pouze „reflexivní strukturování vlastní zkušenosti a činnosti“ (FISCHER-ROSENTHAL 1997: odst. 41), nýbrž i procesem, při němž jsou mobilizovány série společenských konvencí, které jsou neustále nacvičovány a reprodukovány. Široce akceptované konvence biografického vyprávění napomáhají vypravěči/ce dosáhnout toho, aby výsledná biografie zapadala do obecně přijímané představy životního příběhu. Biografické vyprávění tak „není o nic autentičtější nebo čistší reflexi Já než jakýkoliv jiný sociálně organizovaný soubor praktik“ (ATKINSON, SILVERMAN 1998: 21). Ztělesňuje v sobě principy interview society, kdy se vyprávění stávají především technikou pro stvrzování individuálních já – technikou, která je ale neustále nacvičována, rutinizována a tak prodchnuta sdílenými konvencemi, že jejím prostřednictvím žádné romantické autenticity dosáhnout nikdy nelze (ibid).

Tato kritika romantizujícího nakládání s biografickými vyprávěními jako jediným zachycením niterné zkušenosti nicméně neznamená zavrnutí konceptu biografické práce. Radikální pojetí vyvěrající z této kritiky by mohlo odmítnout biografická vyprávění jako prostý soubor společenských klišé. Takovýto přístup by byl ale stejně

krátkozraký jako pohled na biografická vyprávění jako popis objektivních a autentických událostí a zkušeností. Atkinsonova a Silvermanova kritika spíše rozvíjí, než zavrhuje koncept vyprávěné biografie jako významného nástroje studia životního běhu. Jak poznamenává Chase (2005: 657) narativa jsou vždy sociálně situované performance – to znamená, že jsou vytvářena za určitým cílem a pro konkrétní publikum. Vypravěč prostřednictvím nich konstruuje významy s ohledem na vlastní interpretaci své zkušenosti, ale také zároveň prostřednictvím nich demonstruje svou komunikační kompetenci vůči očekávání konkrétního publika. Každé narativum se nutně pohybuje v mantinelech, které kultura pro danou situaci nabízí (BERTAUX 2003: 44). Gubrium a Holstein (2003: 43-45) je nazývají „diskursními prostředími“. Ty jsou formované jednotlivými institucemi, ve kterých se pohybujeme, a jež vymezují možnosti, jakými je naše zkušenost artikulována. Diskursivní prostředí tak definují charakteristické způsoby „interpretace a reprezentace každodenního života, mluvení o tom, kdo a co jsme“ (ibid: 44). Instituce jako škola, soudy, svépomocné skupiny...podněcují specifické způsoby hovoření o vlastním životě. Kontext biografických rozhovorů přitom můžeme považovat za podobný typ diskursivního prostředí. Životopisná vyprávění mají své standardizované konvence podobně vymezující možnosti toho, co bude řečeno, když vás někdo požádá, abyste převyprávěli svůj život. Skutečnost, že biografická vyprávění odráží sociální konvence vyprávění o vlastním životě, nicméně neznamená, že by ztratila svou výpovědní hodnotu. Tyto konvence jsou stejně analyticky významnou součástí životního příběhu jako dílčí subjektivní zkušenosti, které popisuje.

3. Metodologie

Tento text vychází z projektu, v jehož rámci bylo sebráno 40 biografických rozhovorů s muži a ženami v seniorském věku.² Během analýzy pak bylo zpracováno 20 z těchto rozhovorů.³ Tyto rozhovory byly zaměřeny na zachycení individuální biografie vypravěčů/ček. Hlavní důraz byl kladen na spontánní vyprávění, které bylo rámované obecnou otázkou vztahující se k jejich „životnímu příběhu“ („Kdybyste měl/a někomu převyprávět svůj život, jak by takový příběh vypadal?“). Biografické rozhovory sloužily

2) Zhruba čtvrtinu z rozhovorů zachytila další členka výzkumného týmu Mgr. Martina Štípková. Předkládaná studie představuje dílčí závěry projektu, který se zaměřoval na podoby životních drah v české společnosti, kde jsme si kladli otázky především po existenci normativních představ o životním běhu (načasování jednotlivých tranzic a jejich souslednosti) a významům, které jim jednotlivci přiřkládají.

3) Výběr rozhovorů k analýze se řídil dvěma kritérii. Jedním z nich byla podoba sebraného narativa. K analýze byly vybrány především rozhovory s plynulou strukturou vyprávění. Druhým kritériem byla snaha o zastoupení co největší variability zkušenosti s ohledem na gender, vzdělání, zaměstnání či místo bydliště.

k zachycení klíčových momentů a přechodů a zároveň k odhalení subjektivních významů daných tranzic pro jednotlivce. Biografické metody nefragmentují rozhovor do oddělených částí, ale naopak ho strukturují jako provázaný řetězec. Opuštění modelu, kdy respondent pouze odpovídá na otázky výzkumníka, umožňuje zachytit výpověď zkušaného a tak i jeho zkušenost jako kompaktní vzájemně provázaný celek. Tato perspektiva zároveň vychází z předpokladu, že tyto individuální životní biografie mají potenciál vypovídat nejen o svých nositelích, ale i o sociokulturním kontextu společnosti, ve kterých se odehrávaly a odehrávají (GOLOFAST 2003: 58).

Délka biografického vyprávění, jeho obsáhlost i struktura se lišily v závislosti na individuálních charakteristikách vypravěčů/ček a jejich schopnosti/ochotě vyprávět. Samotná biografická vyprávění se tak pohybovala v délce několika desítek minut až hodin. Projekt byl jednotlivým vypravěčům a vypravěčkám představován jako snaha zachytit různé životní příběhy lidí. Byli přitom povzbuzováni k tomu, aby chronologicky vyprávěli svůj životní příběh s ohledem na momenty, které jim osobně připadají nejdůležitější a to prostředky, které si sami zvolí (ať se jednalo o chronologický faktografický popis jednotlivých tranzic či živé vyprávění prostřednictvím různých historek a zážitků)⁴. Ačkoliv byl průběh rozhovoru modifikován v závislosti na konkrétní interakci s vypravěčem/kou, důraz byl vždy kladen na nepřerušované vyprávění. Po jeho skončení následovaly doplňující otázky, které se vztahovaly především k jednotlivým významným událostem, rolím a přechodům v rámci životní biografie.

Výběr potenciálních vypravěčů/ček byl činěn s ohledem na co největší variabilitu zachycených zkušeností. Osloveni byli lidé podúchodového věku (nejmladší vypravěče bylo 63 let, nejstarší 92 let). Cílem výzkumu byla rovněž snaha zachytit vzájemnou provázanost a souslednost jednotlivých tranzic. Soustředili jsme se proto na ty, o nichž jsme předpokládali, že většinou tranzic a životních obdobích institucionalizovaných životních drah (KOHLI 2007) již prošli. Jejich biografie tak umožnila sledovat tyto změny a přechody v kontextu širšího životního běhu a v návaznosti na další významná životní období. Celkem bylo od dubna do listopadu 2009 provedeno 10 rozhovorů s muži a 30 rozhovorů se ženami, z nichž bylo k analýze vybráno 5 rozhovorů s muži a 15 se ženami. Při hledání vypravěčů/ček jsme usilovali o zastoupení lidí s různou životní historií a z různého prostředí. Mezi vypravěči/kami se objevují lidé žijící na vesnici i ve městě, s různým vzděláním, zaměstnáním či partnerským statutem. Ke každému rozhovoru

4) Ve většině případů se jednalo o první a poslední setkání vypravěče/ky s tazatelkou. V tomto ohledu se jednalo o situaci, která dávala jednotlivcům svobodný prostor pro konstrukci vlastní biografie bez návaznosti na sdílené zkušenosti či detailnější znalost životní situace vypravěče/ky. Tato skutečnost otevírala participantům/kám možnost vytvářet obraz svého života podle svých představ a preferencí.

byl vypracován rovněž biogram s heslovitě zpracovanými biografickými údaji (viz. KICZKOVÁ a kol. 2006: 46-47).

Všechny rozhovory byly se souhlasem vypravěčů/ček nahrávány a doslovně přepisovány. Jejich analýza probíhala v několika krocích. V první fázi bylo ke každému rozhovoru po jeho důkladném pročtení zpracováno resumé, které shrnovalo jednotlivé klíčové body vyprávění tak, jak je zdůrazňovali sami vypravěči/ky. Tato resumé pak sloužila k jednodušší orientaci v jednotlivých rozhovorech a zároveň identifikování klíčových pasáží, na které se analýza dále soustředila. Po vypracování resumé následovalo další pročitání rozhovoru a fáze otevřeného kódování umožňující srovnávání jednotlivých kategorií a témat napříč rozhovory. Během celé analýzy byl nicméně kladen důraz na udržování celistvosti vyprávění. Jednotlivé momenty, přechody a výpovědi byly vždy analyzovány s ohledem na jejich místo v rámci kompletního vyprávění. Biografický rozhovor byl v tomto ohledu nahlížen jako celek, kde se význam jednotlivých částí utváří (mimo jiné) v závislosti na struktuře celého narativa.

V rámci analýzy byly identifikovány především dva silné mechanismy, které vypravěči a vypravěčky používali k budování smysluplné interpretace svého života. První z nich představovala konstrukce zlomových okamžiků a jejich interpretace, jež umožňovala jednotlivcům skrze vyprávění interpretovat příčiny konkrétního směru vlastního života. Druhý z nich tvořilo svázání vlastního životního příběhu se specifickým historickým a společenským kontextem, který poskytoval interpretační rámce i pro pochopení vlastních voleb a životních situací. V následující části nejprve představím oba tyto mechanismy. Závěrečná kapitola se soustředí na otázku aktérství (agency) v biografických vyprávěních. Prostřednictvím analýzy narativa paní Marie představuje biografické vyprávění jako prostředek k ustavování koherentního obrazu vlastního „Já“ a tak i, slovy Fischer-Rosenthala (1997), jako alternativu ke konceptu identity, jež namísto představy statického Já zdůrazňuje proces ustavování této představy skrze interpretace a prožívání minulých voleb a zkušeností.

3.1 Zlomové okamžiky ve vzprávění a význam načasování životních přechodů

Zlomové okamžiky je potřeba vždy vnímat jako narativní konstrukce. Jejich význam a podoba se utváří až v rámci procesu interpretace následujících událostí. (ABBOTT 1997). Odkazy na zlomové okamžiky napomáhají v rámci vyprávění nejen uspořádat jednotlivé události do chronologického sledu a kauzálních vazeb, ale především umožňují jejich vzájemný vztah interpretovat. Skrze vyprávění životního příběhu tak dovolují jednotlivcům (zre)konstruovat smysluplný obraz svého života a interpretovat rozhodnutí a cesty, které ho utvářely. Zmínky o jednotlivých zlomových momentech života tvořily poměrně malou část samotného vyprávění. Jejich význam se nicméně vnořoval v kontextu narativa jako celku. Odkazy na tato zlomová rozhodnutí či události pak sloužily jako osa konstrukce dalšího vyprávění. Umožňovaly interpretovat následující události i směr, jakým se jejich životní trajektorie ubírala.

Zlomové okamžiky byly do biografických vyprávění zapojovány především v podobě negativních událostí či špatných rozhodnutí. Druhý z těchto případů ilustruje například narativum paní Petry. Paní Petra své vyprávění začala popisem vzpomínek na dětství. Po nich následovalo nadšené líčení prvního zaměstnání. Po škole začala pracovat na technické pozici u filmu. Během natáčení měla možnost seznámit se s řadou zajímavých osobností. Svou práci popisovala jako málo náročnou, o to více zajímavou a kreativní. Zlom tohoto idylického vyprávění znamenal první manželství. Jak paní Petra poznamenala:

Takže já jsem to [své zaměstnání] měla moc ráda, jenomže jsem se vdala, vdala jsem se za svého kolegu a vdala jsem se tak hloupě, jako každá devatenáctiletá holka se dváá podle mě hloupě, protože můj muž byl surovec.

Tato, slovy paní Petry, „hloupá“ volba poznamenala několik dalších let jejího života. Po narození syna se rozhodla od manžela odejít. Její kolegyně a kolegyně ji v práci přesvědčovali, aby s manželem zůstala a po dlouhou dobu čelila silnému psychickému tlaku. Rozvod se táhl několik let a paní Petra kvůli němu musela odejít od filmu. Výpověď paní Petry o tom, že se „vdala tak hloupě“ lze interpretovat jako odkaz na špatné odhadnutí charakterových vlastností člověka. Zapojení chronologického věku do narativa tvoří další dimenzi, která vypravěčce pomáhá zrekonstruovat vysvětlení příčin těchto událostí. Nízký věk vstupu do manželství se v jejím vyprávění stává jedním z interpretačních rámců nastalých událostí i samotné nemožnosti odhadnout skutečnou povahu partnera. Špatné načasování je tak zde jedním z prostředků, jak dát smysl nastalým událostem i jejich příčinám.

Špatné načasování životních přechodů představovalo jeden z nejvýraznějších interpretačních rámců spojených se zlomovými okamžiky. Načasování životních přechodů odkazuje především k sociálním významům věku ve vnímání, řazení a dopadech jednotlivých tranzic a rolí (ELDER 1994). Tyto významy jsou úzce spjaty se sociálními očekáváními spojenými s chronologickým věkem a pozicí v rámci životního cyklu. Jak ukazují i studie z českého prostředí (VIDOVČOVÁ 2008; VIDOVČOVÁ, GREGOROVÁ 2007), ačkoliv se věkové normy proměňují, samotná společenská představa o existenci ideálního věku pro určité tranzice/role zůstává poměrně silná. Existence vhodného „jízdniho řádu“ biografie byla ve vyprávěních přítomna jen implicitně. Její význam se dostával na povrch především v momentech jeho porušení. Špatné načasování tranzic pak ve vyprávěních figurovalo jako výrazný prostředek, jak dát smysl událostem, které následovaly a vystupovalo jako důležitý prvek poskytující vysvětlení pro nevídané či vysloveně negativní životní zkušenosti.

Význam vzájemné provázanosti interpretace zlomových okamžiků a norem načasování životních přechodů ilustruje i narativum paní Jany. V jejím případě jako zlomový okamžik vystupovala smrt její matky, jež zemřela v době, kdy byla paní Jana ještě dítě.

Paní Jana se k této události vztahovala během svého celého vyprávění jako k prostředku, jak interpretovat svůj životní příběh i současný životní styl. Jako zásadní přitom nevystupovalo ani tak samotné trauma ztráty rodiče, jako spíše doba, kdy k této události došlo.

Smrt rodičů není v sociologii životního běhu událostí, které by se dostávalo zásadní pozornosti a málokdy se s ní setkáme jako s „klasickým“ příkladem životní tranzice. Jak ale ve své knize upozorňuje Umberson (2003), smrt rodičů tvoří důležitý mezník v individuální biografii, kterou dokonce označuje za formu „přechodového rituálu do nové identity dospělě/ho“ (ibid: 8), který zásadně mění rodinné vztahy i vlastní sebekoncept. Načasování tohoto přechodu je v kontextu moderní společnosti, která již není charakteristická tzv. neuspořádaným rodinným cyklem⁵, situováno do období středního věku, kdy se děti již osamostatnily a často založily vlastní domácnost. Jakkoliv může být ztráta rodičů tranzicí bolestnou či nečekanou, představa, že rodiče odcházející před svými dětmi v určité fázi jejich života, je nedílnou součástí společenské představy o individuální biografii (UMBERSON 2003). Ztráta jednoho z rodičů v mladém věku – tedy v době, která neodpovídala „běžnému“ načasování, vystupovala v rozhovorech jako zásadní událost poznamenávající celý další životní příběh. Vzájemná propojenost životů a význam načasování vystupovaly v případě paní Jany (i dalších vyprávěčů/ček, jež ztratili rodiče v raném věku) jako výrazné principy strukturující podobu celého narativa. Paní Jana začala celé své vyprávění odkazem na „velký mezník“ svého života:

Velkým mezníkem v mém životě bylo úmrtí mojí maminky, protože mi umřela maminka v mých sedmi letech. A to byla první osudová rána, kterých pak jsem zažila v životě celou řadu. Vlastně už jako sedmiletá jsem začala být trochu jiná než ostatní děti, protože jsem začala být vážnější, nastupovaly určité povinnosti, starosti, mám sestru o sedm let starší. Můj tatínek dělal ve spojitelně úředníka, takže od maminičiny smrti, kdy mně bylo sedm, sestře čtrnáct, jsme musely se vlastně postavit k tomu, abychom zvládly domácnost a všechno, co bylo třeba.

5) Spolu s procesem modernizace dochází rovněž k procesu tzv. „normalizace“ rodinného cyklu spojené se standardizací rodinných událostí. Před těmito změnami byla společnost charakteristická vysokou úmrtností ve všech věkových skupinách, která vedla k variabilitě v posloupnosti jednotlivých rolí v rámci rodiny (čili žena se mohla například ve stejném okamžiku stávat babičkou i matkou dalšího dítěte) a v načasování přechodů (rodiče například často přežívaly své děti). Teprve redukce novorozenecké úmrtnosti, zlepšení zdravotní péče a prodloužení věku dožití umožnilo představitelnost biografie jako lineárního řetězce životních tranzic, z nichž smrt je až tou poslední, přicházející v určitý předpokládaný moment (CHUDACOFF 1989). Tyto procesy tak s sebou přináší i přechod od koncepcie života jako náhodného a nepředvídatelného sledu událostí k předvídatelnému a tedy i plánovatelnému modelu.

Celé její vyprávění se následně vztahovalo k tomuto zásadnímu milníku. Svě dětství a dospívání popisovala jako poznamenané předčasnou smrtí matky. Od svých spolužáků se vždy odlišovala svou vážností a povinnostmi. Jak poznamenala: „*ta studijní léta, ta už byla taky poznamenaná tím mým osudem, protože zatímco kamarádky vymetaly různé atrakce týkající se života mladých lidí, tak já jsem vždycky po skončení výuky honem nakoupila a pelášila domů autobusem, protože bylo nutné uvařit, postarat se o domácnost.*“ Školu si vybírala nikoliv podle svého zájmu, ale s ohledem na blízkost domova, protože na ni po odchodu starší sestry připadla povinnost starat se o otce. Po jejím dokončení dostala umístěnku do vzdáleného města, kam se ale nemohla odstěhovat kvůli péči o domácnost. Než po roce dostala nové místo, dojížděla denně čtyři hodiny do práce – jak sama poznamenala „*nerada, ale muselo to tak být*“. Otec se v té době vrhl do stavby domu, při které mu paní Jana asistovala. Stavbu domů popisovala jako důvod rozchodu se svým přítelem, se kterým se scházela jedenáct let a kterému se nechtělo angažovat se ve stavbě domu. Paní Janě v té době bylo 28, což byl věk „*kdy už byl člověk považován za člověka starého, takže v podstatě bylo dost těžké se s někým seznámit*“. Paní Jana se nakonec seznámila se svým mužem, který byl ale alkoholik a ve svých padesáti letech zemřel.

Paní Jana celé své vyprávění poznamenané řadou tragických a nevíтанých událostí strukturovala podél momentu předčasného osiření. Ztráta matky v příliš brzkém věku ve vyprávění vystupovala jako spouštěcí mechanismus všech dalších událostí. Pro paní Janu se stávala důležitým prostředkem, jak uspořádat představu o svém životě i sobě samé. Popis toho, kým/jaká byla, když dospívala a kým je dnes, byl konstruován v úzké návaznosti na tento, jejími slovy, „*velký mezník*“. Její vyprávění se uzavřelo popisem jejího současného života po odchodu do důchodu:

A nejhorší je, že tímhle tím způsobem života, který jsem vedla, tak vlastně jsem neměla možnost si vytvořit okruh přátel, kteří by třeba mě teď navštěvovali, protože vždycky, když jsem přiběhla domů, tak byla práce, práce, práce, a nikdy jsem neměla čas s někým někde posedět, někam jít a tak dále, to prostě se do mého života nevešlo. A dneska to vlastně má za následek, že nemám nikoho, kdo by zase postrádal kontakt se mnou.

Příklady vyprávění paní Petry a Jany poukazují na význam načasování při konstrukci vlastní biografie a interpretaci jejího směru. Porušení norem načasování rámovalo vysvětlení událostí, které nezapadaly do představy vhodného „*jízdního řádu*“ života. V momentech, kdy se k nim jednotlivci vztahovali, tak zároveň rekonstruovali představu o vhodném načasování tranzic/rolí a podobě životní biografie. Mezníky zdůrazňované paní Petrou i Janou se diametrálně liší. Jejich význam pro strukturu narativa s koherencí konstrukce vlastního Já je však podobný. Předčasná smrt matky ve vyprávění paní Jany poskytuje vodítko pro interpretaci řady negativních událostí v jejím životě. Zdánlivě

individuální volby (jako výběr školy a partnera, způsob trávení volného času, hledání přátel...) vztahuje k tranzici, která stojí mimo její vlastní aktérství. Dovoluje jí tak rekonstruovat obraz Já, kde negativní události jejího života tvoří smysluplný řetězec, který propojuje jednotlivé (většinou negativní) momenty jejího života a zároveň je situuje mimo její stoprocentní kontrolu a tak i zásluhu. Podobně i paní Petra dává smysl dalším událostem skrze moment špatného načasování svého manželství. I zde se nesprávné načasování tranzice stává spouštěcím mechanismem, který není popisován jako něco, co by bylo možno zcela kontrolovat. Ačkoliv volba jejího manžela byla volbou zcela dobrovolnou a svobodnou, špatné načasování vstupu do manželstva jí zároveň a priori odsuzuje k nezdaru, protože „*každá devatenáctiletá holka se vdá hloupě*“. Špatné načasování tak zde, podobně jako v případě paní Jany, odsouvá dopady této tranzice a možnosti svého života do nejasného postavení neustálého napětí mezi vlastním aktérství (tj. vlastními volbami a rozhodnutími) a něčím, co není pod jejich plnou kontrolou. Zapojování klíčových mezníků a interpretace jejich příčin a následků skládá narativa do smysluplného celku, kde význam načasování zároveň poskytuje způsob vyrovnávání se s negativními účinky těchto momentů.

3.2. Význam historického a společenského kontextu v procesu konstrukce biografického vyprávění

Důraz na historické a společenské zasazení našich životů provází sociologické uvažování o lidské biografii bez nadsázky téměř ve všech jeho podobách. V této části si přitom nekladu otázku po tom, do jaké míry a jak historický a společenský kontext ovlivňoval či spoluvytvářel podobu životních trajektorií mých vypravěčů/ček. Zajímám se spíše o to, jakým způsobem jsou odkazy na toto zasazení inkorporovány do konstrukce vlastní biografie.

Vypravěči/ky v mém výzkumu prožili většinu svého života za socialismu, řada z nich své vzpomínky z dětství spojovala s válkou, všichni prožili invazi sovětských vojsk i přechod ke kapitalistické společnosti. Tyto události jsou v představě historie většinou ustavovány jako zásadní mezníky oddělující jedno historické období od druhého, měnící staré pořádky a přinášející nové. Jak ale upozorňuje Konopásek (1999) v biografických vyprávěních dichotomizace mezi těmito pořádky často nefunguje. „Z biografické perspektivy, jednoduše řečeno, bývá život v „demokratickém kapitalismu“ překvapivě podobný životu za „státního socialismu“ a naopak“ (ibid: odst. 29). Jakkoliv se rozdílnost života v socialistické či kapitalistické společnosti může jevit jako nepřehlédnutelná, sami vypravěči/ky se k ní ve svých vyprávěních explicitně vztahovali jen výjimečně. Odkazy na význam specifického historického a společenského kontextu se stávaly součástí konstrukce biografie pouze v rámci dvou dichotomických situací – v případě, kdy byl směr biografie negativně ovlivněn podmínkami společenské situace a v případě těch, jejichž kariéra byla s charakterem režimu úzce spjata. Způsob, jakým se tyto momenty promítaly do konstrukce biografického vyprávění, se přitom zásadně lišil. Tento

rozdíl přitom neodkazoval jen k rozdílným dopadům na individuální směr životní biografie a významům, jež byly dané společenské situaci připisovány, ale rovněž ke struktuře celého narativa jako smysluplného životního příběhu.

V případě negativního zážitku se odkaz na specifika politického režimu objevoval jako mechanismus, který dával v pohyb nevíтанé tranzice či vstupoval do možností jednotlivých voleb. To se týkalo především výběru školy, jež byl často omezen třídním původem. Druhým zásadním momentem byl nástup do práce, který byl často spojený s tlakem na převzetí (alespoň formální) politické funkce. Vliv společenského a historického kontextu ale v těchto momentech nevystupoval jako abstraktní síla či „charakter doby“, ale prostřednictvím konkrétních osob a jejich zájmů. Tyto zásahy do biografie byly spíše než jako střety s režimem či produkty společenské situace, popisovány jako střety s jednotlivci. Dopad faktorů, které mohly objektivně působit v dané politické situaci disqualifikačně, se tak kontextuálně proměňoval, jako v případě vyprávění paní Elišky. Ta pocházela ze silně věřící rodiny, sama část života prožila jako hospodyně na faře. Její víra a rodinný původ ale nebyly překážkou studia. I poté, co odešla na faru, ji třídní profesor na gymnáziu napsal, že se „nábožensky neprojevuje“, neboť sám do kostela pravidelně docházel. Se změnou třídní učitelky ale nastaly ve škole problémy, které rodina řešila větší formální politickou angažovaností. Paní Eliška díky tomu dostudovala a nastoupila do nultého ročníku na vysoké škole. Situace jejího syna byla odlišná.

Ale potom jsem měla toho Pavla [pseudonym syna] a v páté třídě mu paní učitelka napsala, že je religiózně vychovávaný. Nějaký spolužák, Slovák, ze slovenské katolické rodiny řekl, že tam byl v kostele. To jsem byla tedy hotová. A jeho matky dědeček byl regent v nějakém poutním kostele známém. Prostě ona si vzala vojáka Slováka, vždycky vyndali panenku Marii, když přijela babka ze Slovenska, dali jí nad postel a pak jí dali do gauče zase a ten jejich syn žaloval na Pavla, že chodí do kostela. Šel s babičkou do kostela a ona mu napsala ta rokycanská mladá učitelka, že je religiózně vychovávaný.

Syn paní Elišky nakonec musel změnit školu a dojíždět denně do vzdáleného městečka. Podobně i paní Vlasta musela změnit zaměstnání poté, co byla vyloučena z KSČ na popud jejího nadřízeného, který se dozvěděl o tom, že před kolegy v práci prohlásila, že „není komunistka“. Paní Vlasta dostala umístěnku do pohraničí a musela se přestěhovat. Podobně jako ve vyprávění paní Elišky a paní Vlasty byly odkazy na vliv společenského kontextu na směřování životní dráhy umisťovány prostřednictvím odkazů na zásah konkrétních osob do rozhodnutí o jejich životě. Pouze v těchto momentech docházelo k vyzdvihnutí role politické situace, která určité momenty (nástup do práce, výběr školy) či charakteristiky (víra, původ) zvýznamňovala specifickým způsobem. Ve vyprávěních ale tento aspekt spíše než v podobě „vlivu režimu“ vystupoval jako faktor posilující moc ostatních nad směrem života vlastního.

V kontextu celého biografického vyprávění měly tyto odkazy spíše epizodický charakter. Jednotliví vyprávěči/ky je zmiňovali jako důležité momenty v jejich životě, které posouvaly vyprávění, podobně jako jiné tranzice či životní události. Odlišnou roli v konstrukci vlastního biografického vyprávění měl odkaz na význam politické situace především v případě pana Čestmíra. Pan Čestmír vystudoval tři vysoké školy. Pracoval jako vysoký vedoucí pracovník v národním podniku, po revoluci se vrhl na podnikání. Jak sám poznamenal: „cítí se být dítětem štěstěny“. Jeho kariéra byla úzce spojena s aktivní angažovaností v komunistické straně. Tato skutečnost, stejně tak jako podmínky života v minulém režimu, vystupovaly v jeho vyprávění jako jednotlivé prvky konstrukce vlastní biografie. Pan Čestmír své téměř tří hodinové vyprávění skládal z jednotlivých příběhů a životních postřehů, které tyto motivy znovu a znovu zvýznamňovaly. Jeho členství v KSČ byla první informace, kterou při našem rozhovoru zmínil. Svě členství ale „nevnímal ideově“. Cítil křivdu z paušálního odsuzování politicky aktivních lidí. Jak poznamenal: „vadí mi, že se s tím společnost pořád ještě nevypořádala. Kdyby se tenkrát udělaly procesy s lidmi, co byli v KSČ, tak se ukázalo, kdo co komu udělal. Takhle se na ty lidi už dvacet let pohlíží, jako by něco udělali, aniž by kdokoliv řekl konkrétně co“. Tato rozhořčenost nad odsuzováním lidí angažovaných v KSČ, která s sebou zároveň přinášela obhajobu takového jednání, se stala bodem spojujícím zdánlivě chaotickou změnu historie, příběhů a postřehů, ze kterých pan Čestmír své vyprávění skládal. Tato spojení byla více či méně viditelná, jako v případě Čestmírových vzpomínek z dětství:

Tenkrát už přijeli Rusové sem [na konci války]...a ty Němci, co u nás byli, pak museli likvidovat ty barikády, pomáhali a tak a ty lidi se k nim chovali surově, kopali do nich a tak. A táta říkal: zajímavé je, že se většinou zjistilo, že ti, kteří do nich kopali, kteří byli tak suroví, byli původně konfidenti, kteří normálně udávali a tak dále, ale oni si na nich vybíjeli vztek za svou zbabělost, kdežto lidi, kterým opravdu někdo ublížil, tak ne, že by je milovali, ale pohrdali jimi, ale byli prostě nad tím. Už neubližovali někomu, kdo prostě prohrál.

Pan Čestmír pak plynule přešel ze vzpomínek na dětství do současnosti:

A i dneska si kolikrát uvědomím, když lidi jako Mejstřík a podobně. On mluví tak, že mám dojem, že jemu nebo jeho rodině někdo ublížil. Pak zjistím, že to byl jeden z čelních představitelů SSM. V době, kdy on tam byl a já bych něco řekl, tak mně – neříkám, že by mě zavřeli, ale mě by jako...možná bych musel jít z funkce nebo z práce.

Po odbočce do přítomnosti pokračoval v chronologickém vyprávění životních událostí. Zajímavým bodem se přitom stalo líčení události nepřijetí na střední školu, které v jeho vyprávění vystupovalo jako jeden ze zlomových okamžiků. Pan Čestmír

si podal přihlášku na gymnázium, ale nebyl přijat. Při dotazování na důvody mu bylo řečeno, že neudělal písemku z matematiky. Tento důvod byl ale v očích pana Čestmíra nesmyslný, neboť jako poznamenal „*ty příklady z matematiky mi přišly legrační [svou malou obtížností] a ještě jsem je dával opisovat*“. Svěřil se svému otci, který šel žádat vysvětlení

Táta tam šel se mnou a byl tam skoro dvě hodiny. Přišel odtamtud rudý a nakonec mi řekl – a za to ho dodneška cením – kdyby mi býval řekl pravdu, tak by se ze mě stal akorát člověk, který to všechno nenáviděl a nedělal by nic. Prostě by potom dělal všechno jenom pro to, aby uškodil a tak dále. Táta mi řekl lež, ale pro můj život dobrou: „oni tě viděli, že jsi nechal opisovat.“ Oni mě neviděli, ale to vím dneska. Tehdy jsem tátovi věřil.

Jako pravý důvod pan Čestmír uváděl špatný posudek, který napsala správcová domu, členka uličního výboru, s jejímž synem měl konflikt. Tento příběh, paradoxně tak podobný příběhům lidí, kteří se kvůli svému původu či názorům potýkali s obtížemi, však v kontextu Čestmírovy biografie sehrával rozdílnou úlohu. Otcova lež vystupovala v tomto vyprávění jako mnohem významnější aspekt pro vlastní biografii než samotná nemožnost studovat vybranou školu. Zatajení pravého důvodu umožnilo panu Čestmírovi sžívat se s režimem a tak i úspěšně budovat svou kariéru, za což byl svému otci vděčen. Posudek správcové byl lživý, protože podle svých slov nepocházel z maloburžoazního prostředí, ilustroval ale to, že před perzekucemi si nemůže být nikdo jistý, neboť slovy pana Čestmíra, jejich podstatou bylo to jak „*ti lidé tam mezi sebou dole si takhle vyřizovali ty účty*“. Zároveň tento příběh ustavoval rozdíl mezi těmi, kdo v reakci na takovou událost zahořkli a nebyli schopni se s ní vyrovnat (a dosáhnout jakéhokoliv úspěchu) a jím samotným, který díky otcově lži, i přes faktickou křivdu, na okolí nezanevřel.

Panu Čestmírovi se pak podařilo vystudovat tři vysoké školy. Jako vedoucí pracovník měl pod sebou několik tisícovek podřízených, často cestoval do zahraničí. Jednotlivé epizody ze svého života, které, na rozdíl od většiny vypravěčů/ček neřadil do chronologického vyprávění, se vždy více či méně viditelně stáčely k interpretacím toho, co to znamenalo žít za minulého režimu, podobně jako v případě jeho vzpomínek z dětství. Význam společenské a politické situace, ve které pan Čestmír prožil značnou část svého života a úspěchů, pro konstrukci jeho biografického narativa je potřeba vnímat i v kontextu jeho obtížné pozice vypravěče života někoho, kdo byl aktivním členem KSČ a kdo dosáhl na vysoké posty s tím spojené. Jak poznamenává Alan (1999: 166): „do dnešního vztahu konkrétních osob k členství v KSČ se pochopitelně retrospektivně promítá i atmosféra radikálního odsouzení samotné instituce komunistické strany, provázající její pád v listopadu 1989. Intervenuje nejen do výkladu auto/biografické zkušenosti, nýbrž modifikuje i obraz jiných lidí, včetně interpretace osobních kontaktů mezi nestraníky a straníky a prolínání jejich světů“. Minulost je vždy interpretována z perspektivy

současnosti (ANDREWS 1999). Konstrukce biografie jako sociálně situované performance vždy sleduje určité cíle a bere zřetel na publiku, jemuž je určená (CHASE 2005). I přesto, že je běžný každodenní život v socialistické společnosti v podobě každodenní rutiny, osobních obtíží a běžných starostí v biografických vyprávěních často velice podobný životu ve společnosti kapitalistické (KONOPÁSEK 1999), vězí mezi nimi symbolická hranice kladoucí na vypravěče/ky nové nároky. Alan (1999: 168) v této souvislosti upozorňuje na význam jakési předpokládané „„nepochopitelnosti“ života za socialismu těmi, kteří prožili jinou dobu. Vyprávět z této pozice o svém životě zároveň znamená přiznat, že částí svého života nepatří k současnosti, že dokonce mohou být reliktem všemi – i jimi – odsuzovaného režimu“ (ibid: 168). Způsob, jakým pan Čestmír vytvářel obraz své biografie je tak potřeba vnímat rovněž jako způsob, jak tuto nepochopitelnost učinit pochopitelnou, smysluplnou a správnou před sebou i ostatními a to v rámci diskursivních prostředí, které výraznou mírou předznačují její možné interpretace.

Vztahování se k sociohistorickému kontextu vlastní biografie a propojování momentů biografie skrze zlomové okamžiky tvořily dva z významných mechanismů konstrukce smysluplného obrazu vlastního života. Budování této smysluplnosti, která se stává základem pro zkonstruování představy pevného já, je potřeba vnímat jako aktivní proces, kdy se obraz vlastního života ustavuje ruku v ruce s interpretací toho, kým jsme a jak jsme se právě tímto člověkem stali. Následující část tohoto textu se skrze analýzu biografického vyprávění paní Marie zaměřuje právě tuto rovnu biografického aktérství (HEINZ 1996). Tato forma aktérství poukazuje na význam vypravěčů/ček v aktivní konstrukci interpretací svého života, které jsou neoddělitelné od jeho popisu.

3.3. Biografické aktérství a budování pevného „Já“ v biografických vyprávěních

Limity konceptuálního vymezení termínu agency zaměstnávají sociologické uvažování již několik dekád (srovnej např. GIDDENS 1984; MCNAY 2000) a je nad síly tohoto textu detailněji diskutovat jeho komplexitu. Elder (1994) například pracuje s agency v rámci studia životního běhu jako s možností činit volby konstruující životní dráhy. V dalších pracích vyzdvihuje agency jako koncept zahrnující možnost „uvolnění se“ z předepsaných norem životních tranzic a norem odkazující na vždy přítomnou individuální variabilitu v rámci konstrukce vlastní životní dráhy (ELDER 1996). Jak poznamenává Marshall (2005), Elderovo pojetí odkazuje především k rezistenci vůči sociálnímu řádu (symbolizovaném v tomto případě věkovými normami a institucionalizovou podobou životního běhu). Takovýto přístup by implikoval, že agency není uplatňována v případech, kdy jednotlivec společenské konvence následuje. Elderovo pojetí tak zužuje agency pouze na momenty zlomů spíše než kontinuity životní biografie (ibid). Marshall (1980; 2005) toto pojetí nahrazuje představou agency jako odpovědnosti sam/a za sebe odkazující k reflexivní dimenzi *self*. Agency v jeho práci vystupuje jako „autorství“, jehož prostřednictvím jednotlivec v rámci své biografie přijímá odpovědnost za svůj život tak, jak byl žit.

V kontextu analýzy biografických vyprávění se soustředím především na rozvíjení představy agency tak, jak ji ve svém konceptu „biografického aktérství“ načrtává Heinz (1996). Prostřednictvím tohoto konceptu usiluje o integrování osobní životní historie a její individuální interpretace. „Biografické aktérství odkazuje ke skutečnosti, že individua usilují o to spojovat svou zkušenost s podobou tranzic a že interpretují své volby ne jen ve vztahu k subjektivním výhodám a sociálním normám, ale rovněž v termínech své osobní minulosti“ (ibid: 56). V následující části se zaměřím na to, jak se toto „biografické aktérství“ promítá do konstrukce vlastní životní biografie ve vyprávění paní Marie. Zajímám se o to, jak se interpretace vlastních voleb, norem a osobní minulosti spojují do životního příběhu. Jinými slovy, jakým způsobem lze biografické vyprávění vnímat rovněž jako vyjádření agency ve vztahu ke konstrukci biografie jako smysluplného, vzájemně propojeného, celku. Usiluji o to mapovat techniky, jejichž prostřednictvím je v rámci narativa konstruován celistvý obraz o sobě skrze jednotlivé mezníky a jejich propojení.

Paní Marie svůj životní příběh vyprávěla chronologicky od kusých vzpomínek z dětství do svého současného života. Dětství a dospívání prožila na Slovensku. Poté začala studovat cizí jazyky na vysoké škole v Čechách. Krátký popis vzpomínek z dětství byl ve vyprávění paní Marie rychle vystřídán událostmi spojenými se studiem. Paní Marie školu z důvodů vlastní trémy nedokončila, což byl moment, ke kterému se vracela při popisu celé své pracovní biografie.

Tak tam jsem vystudovala, ale bohužel, jak já jsem strašná trémistka, tak já jsem si neudělala státní zkoušky, i když jsem se pak ještě pokoušela, ale zase jsem utekla od toho, takže jsem neměla státnice, což mě poznamenalo na strašně dlouhá léta života, jelikož jsem měla, já jsem měla malé sebevědomí a tím pádem ještě menší a tajila jsem to před všemi spolužáky z gymnázia, nikomu jsem to neřekla, pořád jsem měla strach, aby to někdo nevěděl.

Během celé své pracovní dráhy měla pocit přetrvávajícího stigmatu neschopnosti školu dokončit. Tuto skutečnost musela uvést při pohovoru do práce a provázela ji celou její kariérou:

Tam jsem musela říct, že mam tu školu celou, ale že nemám státní zkoušky. Takže jsem tam byla pořád už něčím potrefená, že mi to vůbec neuznali. Já jsem to chápala, ale mrzelo mě to, ale nadávala jsem - akorát sama sobě, byla to moje chyba. A tak to šlo pořád až do konce, když už pak byla ta změna, ta revoluce a zase jsem byla potrefená ne tím, že jsem nemohla, já jsem dělala všechno, na co jsem měla tu kvalifikaci tím, že jsem to vystudovala, ale platově jsem byla zase postižená, což jsem si řekla: tak je to tvoje chyba, buď ráda, že máš pěknou práci, a pracovala jsem do 66 let.

Ambivalentní status vystudované, ale nedokončené vysoké školy se v příběhu paní Marie proměňoval v pocity méněcennosti i nezapadají pozice. Nad jejím místem v práci jako by vždy visely otazníky a ona je musela vyvracet. Situace se zhoršila s elektronizací pracoviště a nástupem počítačů, se kterými neuměla pracovat. Skutečnost, že nakonec práci s počítačem zvládla a dokonce zaučovala své kolegy, představoval v jejím vyprávění další mezník. Paní Marie díky tomu získala sebevědomí a svými slovy: „*cítila se, že přeci jenom člověk něco dovede a bylo to moc hezký*“. Díky nově nabytým vědomostem se jí v práci podařilo vydobýt si konečně své místo. Tento moment vystupoval jako triumf nad jejím nízkým sebevědomím i „*potřebností*“ stigmatem nedokončené školy. Zlom nicméně přišel s odchodem do důchodu, který byl doprovázený i rozvodem s manželem. Paní Marie se podle svých slov „*cítila zodpovědná za to, co manžel dělá a s čím třeba nesouhlasila*“ a nechtěla s ním být dále spojovaná. Rozvod pro ni představoval možnost uspořádat si život.

Já už jsem chtěla být, abych byla úplně oddělená, aby mě s ním, s tím manželem, nikdo nespojoval. Někteří lidi to dělají, že se ani nerozvádějí a odstěhují se někam, ale to mi přišlo takový neuspořádaný. Takže já jsem chtěla být rozvedená, jakmile ten rozvod jsem dostala na papíru, tak hned jsem byla ráda, hned jsem si šla tu občanku vyměnit. To přestaly být ty knížky, takže jsem byla šťastná, že jsem opět v pořádku, že to mám uklizené kolem sebe, jako já jsem rozvedená a teď si teprve můžu dělat, co chci.

Paní Marie se poté odstěhovala k dceři na vesnici. Její nová role i bydliště se ale staly předmětem svárů s dcerou a vracejícího se pocitu nejistoty a nízkého sebevědomí. V novém městě si pokoušela marně hledat práci. Trauma z nedokončené školy se do jejího vyprávění znovu vrátilo: „*Mně to [obcházet volná místa] přišlo strašně nějaký takový trapný a ještě se mi zase namotalo a vždyť sis neudělala ani ty státnice tenkrát*“. Rok strávený společným bydlením s dcerou a vnoučaty byl provázený konflikty. Paní Marie nedokázala do nové role babičky zapadnout, nabytá opora zaměstnání jako „*pevného místa ve světě*“ a zdroje sebevědomí zmizely.

Teď to zpětně si tak nad tím přemýšlím, i jsem o tom mluvila s dcerkou, jak to bylo složité, člověk který má svoje místo, a má nějaký to postavení, na které se vypracoval, je najednou jenom ta babička, která navíc ještě se neumí v tom nějak pohybovat.

Ocitla se svými slovy „*ve vzduchoprázdnu*“ a celá „*nanicovatá*“. Nemohla si najít vhodnou práci, měla pocit, že roli babičky, kterou se stala na plný úvazek, „*neumí dělat pořádně*“. Zlom přišel v momentě, kdy se jí podařilo najít byt v Praze. Těšení se, že bude bydlet sama v hlavním městě se spoustou nových příležitostí ji navrátilo optimismus.

A to už jsem se potom zase cítila ve své kůži a už to bylo i tam u dcery mnohem lepší ty měsíce, kdy už jsem věděla, že se mi to [byt v novém domě] tady staví a že i když se to protáhlo, ale že já už mám papír na ten byt. Už jsem si nepřipadala takový nic a taková úplně vykořeněná....Takže myslím, že toto taky už nějak jsem zvládla, ale hlavní je to, že já mám svoje místo na světě, že jakmile jsem tady měla ten svůj byt už a přišla jsem sem.

Paní Marie své vyprávění končila popisem svého současného života v Praze. Její příběh se v tomto momentu uzavřel i symbolicky, jak paní Marie sama shrnula: „*Tak se to postupně nějak srovnalo a já jsem byla hrozně ráda, že už jsem to zase já a že si budu hledat práci*“. Vyprávění paní Marie se v tomto okamžiku uzavíralo balancováním nad jejím životem: „*nebojím říct, že mám štěstí a už si neříkám, že to člověk zakřikne, protože je to hloupá pověra. Já si řeknu, že mám štěstí, ale s tím pocitem, že to neberu za samozřejmý*“. Její příběh plný pádů a vzestupů tak končil smířením. Bydlení v Praze popisovala jako novou kapitolu svého života, která jí po obtížném odchodu do důchodu znovu vrátila optimismus.

I přes individuální povahu každého vyprávění a odlišnost jednotlivých prožitých událostí, je biografické vyprávění vždy strukturováno podél podobných principů. To se netýká pouze společenských představ o tom, jak vypadá životopisné vyprávění, jejichž role byla diskutována v úvodu tohoto textu, ale rovněž technik, které jsou vlastní jakékoliv formě osobní zповědi. Jak poznamenávají Atkinson a Silverman (1998), (auto)biografie je jedním z technik, jak zrekonstruovat představu niterného Já. Jak skrze různé příběhy, události, rozhodnutí vybudovat celistvý obraz o sobě. „Vzpomínání promítá minulou zkušenost do právě probíhajícího výkonu a integruje všechna Já, zračící se ve vzpomínkách, do jediného, podstatného a nadčasového Já“ (ibid: 11). Smyslem takového vyprávění je tak rovněž zrekonstruovat interpretaci toho, kým jsem a jak jsem se jím stal/a. Atkinson a Silverman (1998: 11) v této souvislosti zdůrazňují především techniku zapojování odkazů na trvalé účinky „dávných událostí a vlivů v raném životě“, které pomáhají stvrdit „bytostnou kontinuitu Já trvajících v čase“. V případě vyprávění paní Marie se touto událostí stala její neschopnost dokončit vysokou školu, kterou popisovala jako produkt svého nízkého sebevědomí. Tato událost se ve vyprávění stala mechanismem jednotícím dílčí události. Vystudování, ale nedokončení školy, se stalo symbolem liminarit, která ve vyprávění paní Marie provázela popis jednotlivých negativních zlomů. Paní Marie měla vzdělání, ale nikoliv titul, což byla skutečnost, kterou vnímala jako skryté stigma. V práci byla se svým vzděláním, ale chybějící formální kvalifikací, „nezařaditelná“. Popisovala svou pozici jako neustále oscilující někde „mezi“, obtížně si vydobývajících své místo v zaměstnání. Schopnost naučit se práci s počítači nakonec symbolické mísky vah vychýlilo jasným směrem. Paní Marie si získala respekt kolegů i nadřízeného a zásadní zdroj nového sebevědomí. Radikální odchod od manžela a z města, kde prožila většinu svého života, popisovala jako podobnou snahu jednoznačně přejít z jedné pozice do druhé. Lze jej vnímat jako odmítnutí další

pozice „mezi“ – v manželství, které sice formálně fungovalo a nikdo z nich neměl jiného partnera/ku (bývalý manžel pak paní Marii finančně vypomáhal a ona o něj několik týdnů před jeho smrtí dokonce pečovala), ale samo o sobě „už nemělo smysl“. Paní Marie toužila po jasném přechodu – svými slovy „uklidit si kolem sebe“. Odchod na venkov k dceři ale znamenal další návrat do liminální pozice. Staré zdroje nabytého sebevědomí se rozpadly a nové bylo obtížné vybudovat. Paní Marie se stala babičkou na plný úvazek, ale měla pocit, že v této roli selhává. Metafora vzduchoprázdna, kterou použila, odkazovala k vracejícímu se pocitu „nezapadnutí“ a obtížnému hledání si jasného místa, které se v jejím vyprávění stalo symbolem sebevědomí a spokojenosti. Odchod do Prahy tak symbolizoval jeho nalezení, které ji umožňovalo znovuustavit pozitivní obraz o sobě.

Metafora „mít svoje místo na světě“, kterou paní Marie několikrát použila, lze označit za důležitý motiv sloužící k zrekonstruování klíčových událostí biografie, jejich příčin a významů. Struktura narativa se k této představě potřeby najít si jasnou pozici a oddělit od sebe jednotlivé tranzice neustále vracela. Jednotlivé volby a mezníky byly interpretovány ve vztahu k těmto motivům a umožňovaly tak ve vyprávění budovat pevnou představu o sobě jako aktérce.

4. Závěr

Když Atkinson (1998:1) říká: „Příběhy jsou nám tak vlastní, že si ani neuvědomujeme jejich důležitost“ nemá na mysli pouze fakt, že svou zkušenost často sdílíme s ostatními prostřednictvím vyprávění. Tato vyprávění nejsou jen formou komunikace. Lidé myslí v příbězích, příběhy je pojí k ostatním a tím, že svou zkušenost vyprávějí, ji zároveň interpretují a dávají jí smysl. Při tom všem zůstávají příběhy součástí naší každodennosti - samozřejmě součástí toho, jak se vztahujeme k banálním událostem, k ostatním i ke svému životu. Nechat někoho vyprávět svůj životní příběh přesahuje hranice pouhého zjišťování faktů. Biografie je velkým narativem, prostřednictvím něhož do sebe události, věci i pocity zapadají.

Biografie jako vyprávěný příběh vlastního života je svou podstatou odlišný od konceptu životní dráhy jako kombinace různých životních událostí a tranzic. Biografické vyprávění nutně k subjektivnímu popisu těchto mezníků a drah odkazuje. Jako takové tak umožňuje studovat sociální struktury, které tyto životní dráhy formují. Zároveň ale překračuje pouhou rekapitulaci těchto událostí a to nejen s ohledem na selektivní povahu každého takového vyprávění. Proces konstruování biografických (či jakýchkoliv jiných druhů) narativ je potřeba pojímat především jako proces, prostřednictvím něhož lidé dávají smysl své zkušenosti tím, že ji uspořádávají do koherentního a srozumitelného celku. Jak poznamenává Fischer-Rosenthal (1997: odst. 37) „životní příběh je nejlepším, a možná jediným, dostupným prostředkem, který umožňuje transformovat života, jak je žit, do života, jak je zakoušen a chápán“. Prostřednictvím těchto příběhů dochází k lepšímu porozumění sama sobě nejen v případě osoby vypravěče/ky, neboť „tím, jak vypravěči vysvětlují ostatním, čím vším v životě prošli, kým jsou a jaký je

jejich svět, připravují půdu pro to, aby spolu s posluchači vytvářeli nějaký sdílený svět“ (ibid, odst. 37). Skrze tyto příběhy je tak možné porozumět vlastní zkušenosti a představě o sobě, momentům, jež ji formovaly, sociálním strukturám usměřňujících životní dráhy, stejně tak jako našim vzájemným podobnostem a odlišnostem. Celé vyprávění lze, podobně jako v případě analýzy narativa paní Marie, vnímat jako výraz biografického aktérství, kde je interpretace životních události součástí budování příběhu, jež je zároveň aktivním procesem rekonstrukce toho, kdo jsem a jak jsem se jí/m stal/a.

Použitá literatura:

- ABBOTT, Andrew (1997): On the concept of turning point. *Comparative Social Research* 16: 85-105.
- ALAN, Josef (1999): Rodinné vztahy a členství v KSČ, in: Konopásek Zdeněk, ed.: *Otevřená Minulost*, s. 155-170. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- ANDREW, Molly (1999): Politika zapominání. Rekonstrukce minulosti v přechodu k postkomunismu, in: Konopásek Zdeněk, ed.: *Otevřená minulost*, s. 87-106. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- ATKINSON, Paul. David SILVERMAN (1998): Kunderova Nesmrtelnost: Interview society a vynalézání Já. *Biograf* 13: 1-25.
- ATKINSON, Robert (1998): *The Life Story Interview*. Thousand Oaks: SAGE Publications;
- BERTAUX, Daniel (2003): The Usefulness of Life Stories for a Realist and Meaningful Sociology, in: Humphrey, Robin, Robert Mille and Elena Zdravomyslova (eds.). *Biographical Research in Eastern Europe*. Gower House: Ashgate Publishing Limited.
- CHASE, Susan, E (2005): Narrative inquiry: Multiple lenses, approaches, voices, in: Norman K. Denzin and Yvonna S. Lincoln, ed.: *The Sage Handbook of Qualitative Research*. London: SAGE Publications.
- CHUDACOFF, Howard P. (1989): *How old are you? Age consciousness in American Culture*. Princeton: Princeton University Press.
- ELDER, Glen H. (1994): Time, Human Agency, and Social Change: Perspective on the Life Course. *Social Psychology Quarterly* 57(1): 4-15.
- ELDER, Glen H. (1996): Human lives in changing societies: live course and the developmental insight, in: Robert B. Cairnst, Glen H. Elder and Jane Costello, eds.: *Developmental insight*, s. 31-63. Cambridge: Cambridge University Press.
- ERICKSON, Erik H. (1982): *The Life Cycle Completed*. Rikan Enterprises Ltd.
- FISCHER-ROSENTHAL, Wolfram (1997): Potíže s identitou. Biografie jako řešení některých (post)moderních dilemat. *Biograf* 12, 61 odst.
- GIDDENS, Anthony (1984): *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge, UK: Polity Press.
- GOLOFAST, Valery (2003): Three dimensions of biographical narratives, in: Humphrey, Robin, Robert Mille, Elena Zdravomyslova, ed.: *Biographical Research in Eastern Europe*. Gower House: Ashgate Publishing Limited.
- GUBRIUM., Jaber F, James A. HOLSTEIN (2003): From the Individual Interview to the Interview Society, in Jaber F. Gubrium, James A. Holstein eds.: *Postmodern Interviewing*, s. 21-51. Thousand Oaks: Sage Publications.
- HEINZ, Walter R. (1996): Status passages as micro-macro linkages in life course research, in Ansgar Weymann, Walter R. Heinz, eds.: *Society and Biography: Interrelationships between Social Structure and Life Course*, s. 51-65. Weinheim: Deutscher Studien Verlag.
- HEINZ, Walter R. (2009): Transitions: Biography and agency, in Walter R. Heinz, Ansgar Weymann, Johannes Huinink, eds.: *The Life Course Reader. Individuals and Societies Across Time*, s. 495-504. Frankfurt: Campus Verlag.

- KICZKOÁ, Zuzana ed. (2006): *Pamät žien. O skúsenosti sebauvärania v biografických rozhovoroch*. Bratislava: Iris.
- KOHLI, Martin (2007): The Institutionalization of the Life Course: Looking Back to Look Ahead. *Research in Human Development*. 4(3-4): 253-271.
- KONOPÁSEK, Zdeněk (1999): Od Černé knihy k černé skříňce: Komunismus relativizujícíma očima. *Biograf* 18-19, 54 odst.
- LANGELLIER, Kristin M. (2003): Personal narrative, performance, performativity: Two or three things I know for sure, in: Yvonna S. Lincoln, Norman Denzin, eds.: *Turning points in qualitative research*, s. 441-469. Walnut Creek: Altamira Press.
- LASLETT, Peter (1991): *The fresh map of life: The emergence of the third age*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- MARSHALL, Victor W. (1980): *Last Chapters. A Sociology of Aging and Dying*. Monterey: Brooks/Code.
- MARSHALL, Victor W. (2005): Agency, events and structure at the end of the life course., in: René Lévi, Paolo Ghisletta, Jean-Marie le Goff, Darion Spini, Eric Widmer, eds.: *Advances in Life Course Research*, s. 57-93. Oxford? Elsevier.
- MCADAMS, Dan P. (2005): Studying lives in time: A narrative approach. *Advances in Life Course Research* 10: 237-258.
- MCNAY, Lois (2000): *Gender and agency: reconfiguring the subject in feminist and social theory*. Cambridge: Polity Press.
- UMBERSON, Debra (2003): *Death of parents. Transition to a new adulthood identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- VIDOVIČOVÁ, Lucie (2008): *Stárnutí, věk a diskriminace – nové souvislosti*. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav.
- VIDOVIČOVÁ, Lucie, Eva GREGOROVÁ (2007): Věkové normy v sociologické perspektivě. *Sociální studia* 1-2/2007: 201-217.